

Дзіна Гарбачова

ЗАМОВЫ І ВЫСЛОЎІ: ПРАБЛЕМА ПАХОДЖАННЯ

Пытанні, на якой культурнай глебе ўзніклі замовы, што паслужыла для іх узорам, якія былі прадпасылкі замоў, да гэтага часу з'яўляюцца дыскусійнымі. Замовы ўзводзілі то да язычніцкіх малітоўных зваротаў да багоў (Ф. Буслаеў), то да прыкмет, якія далі чару (М. Крушэўскі), – прычым генетычным фактарам лічылі забыццё сэнсу чары (М. Пазнанскі), – то да выпадковых псіхалагічных асацыяцый (А. Патабня), то да хрысціянскіх

прымхаў і малітваў, у якія ўцягваліся язычніцкія вобразы (А. Весялоўскі), і інш. А між тым у сучасным фальклоры мы маем прамога, непасрэднага, жывога папярэдніка замоў – гэта такі маўленчы жанр, як выслоўі.

Тэрмін «выслоўі» быў прапанаваны М. Грынблатам. У зводзе БНТ выслоўям прысвечаны асобны том. І хаця, на маю думку, азначэнне, дадзенае М. Грынблатам, патрабуе ўдакладнення, з галоўнай думкай вучонага цалкам можна пагадзіцца.

У сістэме маўленчых жанраў, да якіх адносяцца прыказкі і прымаўкі, і такіх моўных з'яў, як рознага віду фразеалагізмы, выслоўі займаюць сваё адметнае месца, якое вызначаецца складам, функцыяй і структурай выслоўяў. Характэрна, што ў даакадэмічных выданнях іх даволі часта змяшчалі ў розных раздзелах. Але пасля іх «легалізацыі» ў аўтарытэтным зводзе беларускага фальклору гэта стала немагчыма. Сістэматызацыя і класіфікацыя выслоўяў дазволіла паглядзець на іх шырэй і ўбачыць кропкі судакранання з іншымі жанрамі, у прыватнасці з замовамі. На мой погляд, менавіта выслоўі як самыя простыя фальклорныя адзінкі маўленчай камунікацыі былі культурна-эстэтычнай глебай фарміравання замоў як асобнага жанру.

У сваю чаргу, і выслоўі і замовы мелі агульныя прадпасылкі, без якіх іх нараджэнне было б немагчыма.

Па-першае, псіхалагічныя. Агульныя асаблівасці псіхікі старажытных людзей, у прыватнасці няўстойлівасць, рабілі іх схільнымі да ўнушэння і самаўнушэння. З другога боку, у чалавечым згуртаванні былі людзі з іншай псіхікай – больш моцнай, з лепшым валоданнем мовай, схільнасцю да лідэрства і, як гэта ні дзіўна, схільнасцю да слыхавых галюцынацый, калі яны «чулі» чужыя галасы, што ўпэўнівала іх у абранніцтве з боку звышнатуральных сіл, праваднікамі якіх яны сябе адчувалі.

Па-другое, міфалагічныя. Тут варта адзначыць фактар, што істотна паўплываў на фарміраванне вербальнай магіі, – гэта асаблівасці міфалагічнага мыслення з такімі яго рысамі, як аніматызм (нерасчлянненне жывога і нежывога) і анімізм (адухаўленне, надзяленне істот, з'яў і рэчаў душой, што прывяло да з'яўлення ўвасабленняў і персаніфікацыі).

І, па-трэцяе, вербальныя. У гутарковай мове ўжо былі канструкцыі, неабходныя для перадачы волевыяўленняў, просьбы, жадання тыпу: «*Ідзі сюды!*», «*Сядай!*» і да т. п. Адзначым, што ў архаічным грамадстве, для якога характэрны сінкрэтызм духоўнай культуры, нефальклорная маўленчая дзейнасць нараджала два тыпы тэкстаў: тэксты першага тыпу ўслед за К. В. Чыстовым умоўна можна назваць «разавымі» [4, 32], бо яны

не вялі да традыцыі, не былі звязаны з іншымі відамі духоўнай дзейнасці – вераваннямі, міфамі, абрадамі і г. д., тэксты другога тыпу – формульнымі, стэрэатыпнымі, бо яны грунтаваліся на пэўных арганізацыйных правілах, клішэ, апелявалі да пазатэкставай рэальнасці, тых семіятычных утварэнняў, якія складалі поле культурных сэнсаў. Менавіта апошнія можна лічыць тымі элементарнымі фальклорнымі тэкстамі або знакавымі структурамі, якія належаць да другаснай сістэмы моўнага мадэлявання. Іншая справа, што тэксты другога тыпу не існавалі асобна ад маўленчай практыкі. Яны ўваходзілі ў склад разнастайных, не замацаваных традыцыяй «разавых» тэкстаў і вандравалі з кантэксту ў кантэкст.

Дзякуючы ўкрапінам простых стэрэатыпных выказаў, безумоўна магільных па сваёй функцыі пажаданняў, праклёнаў, пагроз і да т. п., маўленчы акт станавіўся культурным дыяхранізмам, транслятарам замацаваных традыцыяй стэрэатыпных формул, якія разам з мовай акумуляіравалі духоўны вопыт, прымхі і забабоны старажытных людзей. Трэба ўлічваць і агульнае стаўленне старажытных людзей да слова як да сакральнай адзінкі. Слова лічылася моцным, роўным дзеянню. Адсюль – шырока распаўсюджаны ў сусветнай міфалогіі матыў стварэння свету богам у акце прамаўлення слова. З другога боку, слова баяліся. Добра вядомыя факты табу на словы. Парушэнне прыводзіла да непажаданых, а то і жудасных вынікаў. Напрыклад, матчын праклён «*А ліха тебе... не!*» [2, 239], калі праклён вымаўляўся ў злосці, а потым адмаўляўся, каб не было бяды. На архаічнай стадыі развіцця культуры другім транслятарам традыцыйных тэкстаў былі аказіянальныя абрады замаўлення, якія напачатку, відаць, уключалі вельмі простыя вербальныя кампаненты, блізкія да першапачатковых выслоўяў тыпу «*Згінь!*», «*Прападзі!*». Але цяпер, у складзе абрадавага кантэксту, выслоўныя формулы набывалі патэнцыяльную магчымасць разгортвацца ў больш складаныя канструкцыі.

Такім чынам, з'яўленне выслоўяў было натуральным і заканамерным працэсам. І менавіта яны назапасілі сістэму структурных блокаў, якія потым шырока выкарыстоўваліся ў малітвах, заклінаннях, замовах. У сваю чаргу, трэба мець на ўвазе, што паміж вербальнымі магільнымі жанрамі не было пераходнай мяжы. Пэўная агульнасць функцыі, калі слова становілася медыятарам паміж чалавекам і натуральнымі сіламі, спрыяла ўзаемаўплыву паміж імі. Відаць, старажытныя выслоўі былі элементарным квантам вербальнай магільнай энергіі, прасцейшай самадастатковай формулай, згорнутай семантычнай структурай з выразнай заклінальнай функцыяй, што найбольш яскрава дэманструюць запісаныя ў наш час формулы

вітання і зычэння, праклёны і адкляцці. Напрыклад: «Добрага дня!»», «Бывай здароў!» [2, 169], «Хлеб да соль!» [2, 171], «Спакойнай ночы!» [2, 175], «Спорна вам!»», «З вядро качаны!» [2, 176], «Клеў на рыбу!» [2, 177], «Малочна вам!» [2, 178], «Адсохні твая рука!» [2, 202], «Ваўкі цябе зарэж!» [2, 203], «На цень свой брашы!» [2, 241] і пад. Як правіла, замовы складаюцца з паслядоўнага злучэння формул. Сярод найбольш распаўсюджаных Г. А. Барташэвіч вылучае формулы пераліку, невыканальнай умовы, выгнання, застрашвання і пагрозы. На маю думку, да іх варта было б дадаць яшчэ формулы праклёну і пажадання. У разгалінаваных тэкстах замоў знаходзіцца шэраг змястоўных структур, у пэўнай ступені адпаведных выслоўным. Аб іх размеркаванні дае ўяўленне наступная табліца.

Структура замоў	Уступ	Зачын	Галоўная частка	Закрэпка	Зааміньванне
Віды выслоўяў					
Устойлівыя выразы	–	–	–	–	–
Смешныя выразы	–	–	–	–	–
Трапныя выразы	–	–	–	–	–
Застольныя жарты	–	–	–	–	–
Тосты	–	–	+	–	–
Каламбуры	–	–	–	–	–
Вітанні	–	–	+	+	–
Зычэнні	–	–	+	+	–
Прысяганні	–	–	+	+	–
Праклёны	–	–	+	+	–
Адкляцці	–	–	+	+	–
Абзыванні	–	–	–	–	–
Дражнілкі	–	–	–	–	–

Як бачым з прыведзенай табліцы, у аснове замовы – яе галоўнай частцы – сустракаюцца далёка не ўсе групы выслоўяў. Некаторыя з іх (такія, як устойлівыя, смешныя, трапныя выразы, застольныя жарты, каламбуры і дражнілкі) з’яўляюцца больш познімі па сваім паходжанні і не нясуць магічнай функцыі, таму не могуць уваходзіць у склад замоў.